

LUND UNIVERSITY

Bornholms befæstede kirker

Wienberg, Jes

Published in:
Bornholmske samlinger

1989

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Wienberg, J. (1989). Bornholms befæstede kirker. *Bornholmske samlinger*, 29-33.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Bornholms befæstede kirker

Af Jes Wienberg

Indledning

Bornholm er i et dansk perspektiv anderledes og derfor spændende. Landskabet er en levende håndbog i geografi. Minderne fra oldtiden ligger tæt, og hvert år fravristes den rige muld nye fund. Også middelalderens spor er usædvanlige, men påfaldende forsømte i forskningen. Her findes en spredt bebyggelse af enkeltgårde, købstæder og fiskelejer, to store borge samt sognekirker, som alle kunne behøve nye arkæologiske undersøgelser.

Netop middelalderens kirker, der er markante i øens profil, afviger fra forestillingen om den typiske danske landkirke. Rundkirkerne, de romanske vesttårne, overhængende rum og skyttegange har ægget fantasien hos både læg og lærde. Her bag tilbommede døre, snævre trappeløb og solide mure forsvarede befolkningen sig i Valdemarstiden, når de hedenske vendere hærgede.

Efter at have gravet en sæson i nogle af de bornholmske gårdtomter fik jeg i 1984 lejlighed til at deltage i et symposium i Kalmar om kirkerne ved Østersøen. Det var da fristende at komme med et indlæg om Bornholms særegne arkitektur. Emnet gled snart fra forholdet mellem kirkearkitekturen og bebyggelsen til det uudvigelige spørgsmål om årsagerne til befæstningen. Men hvordan var det muligt at sige noget nyt? Udgangspunktet blev en kritisk undersøgelse af kirkernes datering til 1100-årene, som længe har stået uantastet. Og heraf udviklede sig så et famlende forsøg til nytolkning.

Hensigten er nu, nogle år senere, at kommentere dette indlæg i lyset af andre tilkomne arbejder og erfaringerne fra et bebyggelsehistorisk projekt ved Ystad kun 60 km fra Bornholm. Nye tolkninger kan ikke forventes, men problemer vil blive påpeget lige som forslag til videre arbejde.

Spørgsmål og tolkninger

Hvorfor har øen så mange rundkirker og vesttårne? Hvordan blev de overhængende rum anvendt, og hvorfor er kirkerne befæstede? Uden større tøven er disse spørgsmål ofte blevet besvaret med et behov for beskyttelse af mennesker og handelsvarer mod plyndringer i tiden inden vendernes underkuen med erobringen af Rügen i 1169.

I artiklen »Bornholms kirker i den ældre middelalder« hævdede jeg, at rundkirkerne ikke tilhører midten af 1100-årene, som tidligere antaget. De stilistiske former og enkelte mønter i kirkerne kan ved et kritisk studium pege mod en senere periode. Rundkirkerne og vesttårnene tolkes som et arkitektonisk udtryk for magt. De overhængende rum foreslås anvendt til opmagasinering af ærkesædets indtægter fra øen. Endelig nedtones omfanget af befæstningen til at omfatte alene Østerlars, Nylars og Ols kirke, som både forklares med hærgende hedninger og oprørske bønder på øen selv, der vendte sig mod kongemagten og ærkesædets herredømme¹.

Omtrent samtidigt har Marit Anglert i artiklen »Hvem forsvarede hvad?« hævdet, at de beslægtede kirker på Kalmarkysten og Öland blev befæstet af lokale stormænd mod en ekspansiv svensk kongemagt og afvist tanken om hedenske hærgninger i området².

Perspektivet er stik modsat. Men hvilken tolkning er nærmest virkeligheden? Kan Bornholms rundkirker på samme måde være blevet befæstet mod en indtrængende dansk konge- og kirkemagt? Her kan Bornholm blive et vigtigt kontrolområde ved en omtolkning af alle befæstede kirker ved Østersøen.

Det er en besnærende tanke, at Bornholm skulle have fulgt samme udvikling som Kal-

markysten og Öland. Kan ærkebispens udgifter fra øen og forlening mere have karakter af en tribut uden reelt herredømme? Og markerer anlæggelsen af borgen Hammershus, som en parallel til Borgholm på Öland, den endelig afslutning på øens selvstændighed?

Men flere forhold taler mod denne tolkning, som oplysningerne om de mange kongelige gårde på Bornholm, rundkirkernes lighed med andre centralkirker ved danske kongsgårde eller hovedgårde for slægter nær forbundet med kongemagten. Kirkernes værnehelgener, hvoraf St. Knud og St. Olav er kongelige martyrer, peger definitivt mod stiftsbyen Lund. Østerlars er således viet til St. Laurentius lige som domkirken. Og de bornholmske kirker har så mange ligheder med de skånske stormandskirker, at samme håndværkere må have været virksomme³. Endelig er den ydre hedenske trussel belagt i for mange skriftlige kilder til at kunne afvises.

Hossmo, en husaby på Kalmarkysten med en befæstet kirke, kan allerede før 1178 have tilhørt bispem i Linköping og måske endnu tidligere kongemagten⁴. Og en dansk indflydelse er påvist i det ølandske kirkebyggeri⁵. Min »bornholmske« tolkning bør altså også overvejes for kirkerne ved Kalmar-sund.

Måske kan sammenbruddet af det danske Østersøveldet efter slaget ved Bornhöved i 1227, have gjort det nødvendigt for den svækkede centralmagts lokale repræsentanter, stormænd, bryder og præster, at befæste sine positioner. Her i en udsat og perifer del af riget så befolkningen måske pludselig muligheden for en tilbagevenden til situationen før undertvingelsen - uden tyngende skatter og afgifter som øskatten og tienden. Det kunne forklare befæstningens betydning i blot nogle få kaotiske årtier⁶.

Endnu synes ingen af de præsenterede tolkninger dog at tilbyde en overbevisende forklaring af hele den komplekse udvikling ved Østersøen. Målet må være at finde en forklaring af hovedtendenserne og de regio-

nale variationer i udviklingen uden at bortvælge modstridende iagttagelser, hvor samtidigheden mellem forandringerne ved Kalmar-sund og på Bornholm kræver en tolkning, der omfatter begge områder.

Det er ønskeligt med flere undersøgelser, som kan præcisere og forøge det kendte kildemateriale, så mindre overlades til løse formodninger, der hverken kan styrkes eller afkræftes. Uanset perspektivet er det således afgørende at få bedre dateringer end de hidtidige for at kunne rekonstruere kirkernes politiske og sociale miljø.

Dateringen

Blev de bornholmske kirker befæstet før eller efter Rügens erobring i 1169 - før eller efter slaget ved Bornhöved i 1227? Mere præcise dateringer vil afgrænse de mulige forklaringer, der nu varierer mellem vidt forskellige ydre og indre fjender indenfor en periode på mindst 100 år. Kendte vi blot tidspunktet, da Nylars blev opført med dens krenelerede skyttegang, kunne vi afgøre, om truslen skulle søges blandt venderne, lokale oprørere, en ekspansiv kongemagt eller endog i striden mellem kongen og ærkebispem.

De stilhistoriske dateringer tillader ikke snævre tidsrammer. Ofte kan de middelalderlige kirker blot afgrænses til enten den romanske eller gotiske periode. Og mønter skal være fundne under særlige omstændigheder, helst i sikre lag knyttet til byggefaser, for at kunne anvendes som udgangspunkt. Men med dendrokronologiens måling af årsringe i tagværkernes tømmer har kirkearkæologien fået en fantastisk mulighed for præcise dateringer.

Indenfor rammerne af projektet »Kulturlandskapet under 6000 år«, også kaldt Ystadprojektet, har forskere ved Lunds Universitet haft mulighed for at udtage et stort antal prøver i kirkerne i Ljunits og Herrestads herreder i Skåne, hvilket har betydet flere opsigtsvækkende resultater. De nye dateringer er så blevet kombineret med tidstypiske elementer som bygningsmaterialet, murtykkelsen, soklen, hvælvformerne

og grundplanen for at opbygge en bedre kronologi⁷.

Dendrokronologiske undersøgelser, der er foretaget i kirkerne på Kalmarkysten og på Öland, kan også få betydning for tolkningen af det bornholmske byggeri⁸.

Tilsvarende undersøgelser bør igangsættes på Bornholm. Ombygningerne i Åkirkeby, Østerlars og Ols kirke, samt forekomsten af tilbyggede tårne, viser flere faser i løbet af den romanske periode, som det er vigtigt at afgrænse fra hinanden. Vester Marie og Nykirke, der begge savner sokkel, kan således afvige fra de øvrige i tid, lige som Peders og Pauls kirker bør være sene.

Det vil betyde et stort fremskridt, hvis det romanske kirkebyggeri kunne dateres med dendrokronologi indenfor nogle årtier. Af interesse er da både tidspunktet for opførelsen, befæstningen af kirken og ikke mindst ophøret af denne. Og måske vil de »unggotiske« kalkmalerier i Nylars og Nykirke da vise sig at være udførte kort tid efter kirkernes opførelse.

Tilflugt og magasin

I min artikel har jeg nedtonet kirkerne som tilflugtssted, lige som en lokal bondehandel på Østersøen kommer i skyggen af en »lundensisk« feudalisme som forklaringsmodel. Det kan dog ikke udelukkes, at de bornholmske kirker faktisk har været anvendt både for kortvarige ophold og opbevaring af handelsvarer.

I Östergötland, på Kalmarkysten og Öland er det påvist, at mennesker har boet i kirkerne. I det mægtige Bjälbo kirketårn fandtes således ved »støvsugning« en røgovn, madaffald og mønter under lagene af fuglemøg og kviste. Tårnet synes også en tid at have været anvendt for opbevaring af korn⁹.

En omfattende handel har utvivlsomt eksisteret ved Østersøen, som det fremgår af det tidlige Visby og et flertal andre kystpladser - trods alle plyndringer. Deltagere har været folkene fra alle Østersøens lande¹⁰. Varerne er forlængst fortærede, men

måske kan de bornholmske kirkeløfter endnu, trods alle rengøringer og besøg, afsløre nogle spor.

Muligheden for systematiske undersøgelser af aflejringer på kirkeløfterne bør altså overvejes på Bornholm. Men det må pointeres, at undersøgelserne skal udføres under kvalificeret overvågning, så eventuelle iagttagelser ikke går tabt.

Befæstningen

Det selvklaare emne i den omfattende litteratur om de bornholmske kirker har været befæstningen. Foreningen af sakrale og profane funktioner indenfor samme bygning har forbløffet en moderne betragter, der er vant til en klar adskillelse af det hellige fra hverdagen, og at forskellige funktioner tildeles hver sit rum. Det fæstningsagtige har tiltrukket opmærksomhed frem for kirkernes utallige andre aspekter. Magtens arkitektoniske udtryk synes at tiltale følelserne. Her byder fortidens spor uhindret en oplevelse. Vi kan fra kirkegården eller skyttegangen let forestille os selv i rollen som angribere eller angrebne.

Senest har Johan Lange behandlet de bornholmske kirker i »Værn og våben i kirker og klostre«¹¹. En ny og ajourført oversigt over befæstningen ved de nordiske kirker har længe været savnet. Langes bog samler et væld af andres og egne iagttagelser i tekst og talrige billeder, men entusiasmen har desværre taget overhånd. For mange kirkegårdsmure, tårne og porthuse er ensidigt blevet tolket som befæstede. For mange bomhuller og åbninger er ukritisk blevet fortifikatoriske træk. Når egentlige kriterier savnes, kan et påtænkt forsvar hævdes næsten overalt i middelalderens arkitektur, hvor det murede hus var en undtagelse.

Det er ikke et fortsat studium af flertydige bygningsdetaljer, som vil udvide vor kundskab om Bornholm i den ældre middelalder. Arkæologiske undersøgelser kan udføres foran Østerlars, Nylars og Ols kirke for definitivt at fastslå, om disse rundkirker har været omgivet af voldgrave lige som Kläcke-

berga kirke udenfor Kalmar¹². Men ellers kan et studium af bebyggelsen i omlandet være mere betydningsfuld for en forståelse af den særegne kirkearkitektur.

Omlandet

Løsningen af problemet med befæstningen findes måske ikke i kirkerne selv, men i deres omgivelser. Hvem opførte og beherskede de bornholmske sognekirker? Var kirkerne bygget af enkelte stormænd eller et kollektiv af bønder; af lokalbefolkningen, af præster eller af tilflyttede kongelige og kirkelige bryder? De mange runesten, rundkirkerne og de romanske vesttårne antyder en gruppe af stormænd.

Vi har endnu kun vage forestillinger om Bornholms sociale struktur i vikingetiden og den ældre middelalder trods alle skattefund, gravpladser, bopladser og runesten¹³. Der synes at være kontinuitet i bebyggelsen, men hvordan var samfundet organiseret? Forekomsten af Trelleborg-huse viser et rigt miljø, men hvorfor savnes grubehusene? De er velkendte i Skåne og opfattes undertiden som trællenes boliger. Og hvad betyder ophøret af den slaviske keramik ved 1200?

Resultaterne af de mangeårige undersøgelser af både hustomter og begravelser ved Grødby på Bornholms sydlige del må imødeses med spænding. Men desuden bør prøvegravninger foretages i nærheden af kirkerne. Kan der således findes en middelalderlig stormandsgård i nærheden af eksempelvis Østerlars kirke, som det er kendt i Ystadområdet og talrige andre steder?¹⁴ Ledte porthusene ind til storgårdens område, hvor kirken også blev opført? Eller markerer de indgangen til et værnet område for handelen i lighed med købstædernes porte?

Bornholm, Skåne og Østersøen

Kirkearkitekturen er stum i sig selv. Kun ved at blive anbragt i en kontekst vil murene berette. De bornholmske kirker er mærkelige, fordi øen er løsrevet fra sin oprindelige sammenhæng med de skånske landskaber og andre områder ved Østersøen.

Bornholm kan opleves som en fjern del af Danmark. Denne situation opstod imidlertid først med svenskekrigene, hvor vi måtte afstå Skåne, Halland og Blekinge til Sverige. I middelalderen var Bornholm nær knyttet til Skåne og kan ikke forstås uden dette perspektiv.

Med den omhyggelige undersøgelse af Ystadområdet to herreder er der skabt et fortræffeligt udgangspunkt for videre forskning. Netop i studiet af ligheder og forskelle mellem Bornholm og fastlandet kan øens egen identitet defineres.

Lighederne er især synlige i vikingetiden og den ældre middelalder. Påfaldende mange runesten blev rejst i netop disse områder. Ljunits herred tilhørte ærkesædet lige som Bornholm. Og kirkerne viste fælles træk i arkitektoniske detaljer, forekomsten af tidlige hvælv og vesttårne. Men ingen af Ystadområdets kirker blev befæstet. Var de ikke udsatte for samme ydre og indre trusler?

Bebyggelsesmønsteret var tilsyneladende forskelligt - i Skåne landsbyer og på Bornholm enkeltgårde. Der kan dog findes lighedspunkter mellem de bornholmske gård-rækker, de påfaldende langstrakte byer på Österlen, hvor øen er nærmest Skåne, og de regulerede rækkebyer på Öland. Er gård-rækkerne måske også regulerede?

Og senere fulgte Ystadområdet og Bornholm helt forskellige udviklingslinjer. Bornholm blev domineret af ærkesædet fra borgen Hammershus og fik aldrig nogen adel, mens Ystadområdet blev præget af et stort antal adelige hovedgårde og købstaden Ystad.

Erfaringerne fra Ystadprojektet viser, at kirkerne ikke bør studeres isoleret fra kulturlandskabets andre elementer som udmarkerne, det dyrkede land, gårdene, borgene, byerne, fiskelejerne og vejene. Det er her, og ikke i påvisningen af fjerne arkitektoniske forbilleder, at Bornholms befæstede kirker kan opføre med at overraske.

Epilog

De romanske kirker og befæstningen har

været det centrale i dette indlæg som i utallige andre. Fascinationen for det ældre og anderledes har let for at overskygge andre problemområder. Som afslutning vil jeg derfor forsøge at fremdrage den gotiske periode og en nyere tid fra et ufortjent mørke.

Det gotiske byggeri er måske ikke det mest påfaldende ved kirkerne, men også fraværet af fornyelser fortæller en historie. Sildefiskeriet blomstrede ved kysterne, kapeller blev opført, men i modsætning til Skåne er det gotiske byggeri yderst begrænset ved de bornholmske sognekirker. Arkitekturen afslører enten manglende motiver eller økonomiske muligheder, som skal knyttes til fra-

været af adelige hovedgårde og herrevældet udøvet fra Hammershus.

Nedrivningerne og de omfattende restaureringer i 1800-årene af middelalderkirkerne forbigås ofte i tavshed eller med fordømmende ord i litteraturen. Men også her kan kirkearkitekturen som materielle kilder vidne om udviklingen. Hvor Bornholm og Skåne siden den ældre middelalder har fulgt forskellige linjer, optræder i forrige århundrede tankevækkende ligheder i fornyelsernes omfang. Det er derfor på tide at tilgive vore tipoldeforældre for deres »dårlige« smag og studere kirkearkitekturen i hele dens tidsdybde.

Noter

1. Wienberg 1986 med yderligere henvisninger - her genoptrykt i Bornholmske Samlinger.
2. Anglert 1984.
3. Af fælles arkitektoniske træk kan nævnes de såkaldte »skabsfødder«, nichesøjlen og de massive stentage.
4. Jvf. Tuulse 1955 s. 111f.
5. Jvf. Boström 1967 s. 163f om Hulterstad og Boström 1988 s. 74 om Resmo.
6. Jvf. funderingerne hos Andersson 1983 s. 199f.
7. Bartholin 1989 og Sundnér 1989 om undersøgelserne i Ystadsområdet.
8. De dendrokronologiske undersøgelser af bl.a. rundkirken i Voxtorp ved Kalmar og kløvsadelkirken Resmo på Öland vil blive præsenteret af Karin Andersson og Ragnhild Boström i Hikuin 17, 1990.
9. Jvf. Eriksson 1983 - samt Boström & Nilsson 1971 om støvsugningen som arkæologisk metode.
10. Jvf. oversigten i Blomkvist 1986.
11. Lange 1987.
12. Lundström 1981 s. 133f.
13. Oversigt i Watt 1988.
14. I Ystadsområdet er således påvist en sammenhæng mellem forekomsten af runesten, romanske tårne og hovedgårde, jvf. Anglert 1989.

Henvisninger

- Andersson, Karin 1983: Kalmarmarkens kyrkor under tidig medeltid. Hikuin 9. Højbjerg.
- Anglert, Marit 1984: Vem försvarade vad? - Några reflexioner kring de såkallade försvarskyrkorna. META 1984 nr. 3-4. Lund.
- Anglert, Mats 1989: Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid. Red. H. Andersson &

- M. Anglert. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Lund.
- Bartholin, Thomas 1989: Dendrokronologiske undersøgelser af Ystadsområdets kirker. By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid. Red. H. Andersson & M. Anglert. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Lund.
- Blomkvist, Nils 1986: Världshandelsepoken vid Kalmarsund. Hikuin 12. Højbjerg.
- Böström, Ragnhild 1967: Är Hulterstads kyrka en dansk anläggning? Nordisk medeltid. Konsthistoriske studier tillägnade Armin Tuulse. Acta Universitatis Stockholmiensis 13. Stockholm.
- Böström, Ragnhild 1988: Resmo kyrka. Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium 203. Stockholm.
- Böström, Ragnhild & Nilsson, Åke 1971: »Dammugning« av kyrkvindar. Fornvännen 1971. Stockholm.
- Eriksson, Jan 1983: Två arkeologiska kyrkundersökningar i Bjälbo. META 1983 nr. 2. Lund.
- Lange, Johan 1987: Værn og våben i kirker og klostre. København.
- Lundström, Sven 1981: Arkeologiska undersökningar vid Kläckeberga kyrka. Kalmar Län 1981, årg. 66. Kalmar.
- Sundnér, Barbro 1989: Medeltida byggnadsteknik. En kronologisk studie av Ystadsområdets kyrkor. By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid. Red. H. Andersson & M. Anglert. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Lund.
- Tuulse, Armin 1955: Hossmo. En försvarskyrka med östtorn. KVHAA Handlingar, Antikvariska Serien 2. Stockholm.
- Watt, Margrethe 1988: Bornholm mellem vikingetid og middelalder. Festskrift til Olaf Olsen på 60-års dagen den 7. juni 1988. København.
- Wienberg, Jes 1986: Bornholms kirker i den ældre middelalder. Hikuin 12. Højbjerg.